

شبه قاره در میان سال‌های ۹۴۹ تا ۹۹۹ هـ

سیدعلی آل داود*

تذکره همایون و اکبر / تألیف بایزید بیات، به تصحیح محمد هدایت حسینی، - تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۲ ش، ۴۴۶ + ۴ + صفحه. [اوست از چاپ هند]

چکیده

تذکره همایون و اکبر تألیف بایزید بیات، از خدمتگزاران دیوان در دوره همایون و اکبر شاه تیموری است. این کتاب در یک بخش اساسی و یک ضمیمه تحریر شده: بخش نخست در وقایع سیزده سال پایان پادشاهی همایون، و بخش دوم، در حکم ضمیمه کتاب است، و رویدادهای دوره اکبر شاه تا سال ۹۹۹ هـ. ق را دربر دارد. بایزید بیات، سواد خواندن و نوشتن نداشته و آنچه را که وی بازگو کرده، یکی از دستیاران ابوالفضل علامی به رشته کتابت و تألیف در آورده است. تذکره همایون و اکبر را نخستین بار، خاورشناسی مشهور، ارسکین به سال ۱۸۵۴ م به زبان انگلیسی ترجمه کرد. متن آن را دانشمند هندی، محمد هدایت حسینی براساس نسخه منحصر به فرد کتابخانه ایندیا آفیس تصحیح کرد و به سال ۱۹۴۱ م در کلکته (انجمن آسیایی بنگال) انتشار یافت. همین چاپ در سال ۱۳۸۲ از جانب «انتشارات اساطیر»، به صورت اوست، منتشر گردید.

تذکره همایون و اکبر یا «تاریخ همایون» یکی از آثار گرانبها و پر شمار تاریخی است که در دوران تیموریان در هند تألیف شده است. در عصر یاد شده، نوشته‌ها و

*. نویسنده و ویراستار دایرة المعارف بزرگ اسلامی.

سروده‌های زیادی به زبان فارسی در شبه قاره هند پدید آمد که مصنف و سراینده بیشتر آنها، ایرانیانی بودند که از ایران زیر تسلط صفویه بیرون رفته و در هند سکونت اختیار کرده بودند. از این رو بیشتر منابع مربوط به تاریخ هند در عصر تیموریان به زبان فارسی نوشته شده است. تذکره همایون و اکبر نیز در اواخر سده دهم هجری یعنی به سال ۹۹۹ ق / ۱۵۹۱ م به فرمان اکبرشاه تألیف و کار نگارش یکسال بعد به اتمام رسیده است. نویسنده کتاب - بایزید بیات - هر چند در شمار خدمت‌گزاران دیوان در دوره همایون و اکبرشاه بود، لیکن از سواد خواندن و نوشتن بهره‌ای نداشت و کتاب مذکور در حقیقت گزارش خاطرات زندگی اوست که وی آن را بازگو کرده و یکی از کاتبان موزع مشهور - ابوالفضل علامی - به رشته کتابت درآورده است.

از زندگی و حوادث مربوط به شخص مؤلف به جز اشارات مختصر در کتابش، اطلاعی نداریم. همین قدر معلوم است که او در اوائل زندگی دیوانی در دستگاه کامران میرزا فرزند همایون، شغلی داشت و سپس در سال ۹۵۳ ق / ۱۵۴۶ م هنگامی که همایون شاه رانده شده از هند به کمک شاه طهاسب صفوی به افغانستان رسید، بایزید به خدمت او شتافت و منصب «میر بکاول» یا مدیر مطبخ شاهی به او داده شد.

در باب چگونگی تألیف این کتاب در مقدمه تصریح شده هنگامی که ابوالفضل علامی برای تدوین جلد اول اکبرنامه به کار تهیه منابع پرداخته بود، اکبرشاه به تمام کسانی که دوران پیشین را دریافته بودند، دستور داد خاطرات و دیده‌ها و شنیده‌های خود را مدون ساخته و به صورت کتابی تحویل ابوالفضل دهند. از جمله اینان شاهزاده گلبدن بیگم دختر بابر و خواهر همایون بود که در سن ۶۶ سالگی خاطرات خود را در کتابی به نام همایون نامه تدوین و تألیف کرد. همچنین بایزید بیات کتاب مذکور را املاء کرد و کاتب ابوالفضل بدین صورت که اکنون در دست است تدوین نمود. ابوالفضل علامی در جلد اول اکبر نامه^۱ به این ماجرا چنین اشاره کرده: «به اطراف ممالک، مناشیر عالی شرف صدور یافت که نقل مسودات و یادداشت‌های خود را به بارگاه حضور فرستادند». بایزید هم در مقدمه کتاب به اختصار اشاره می‌کند که اکبر شاه دستور کتبی برای نگاشتن خاطرات وی داده و دستور مذکور را ابوالفضل به وی ابلاغ کرده و او با آنکه در سن پیری بود، دستور را اطاعت کرده است.^۲

تذکره همایون و اکبر متضمن یک بخش اصلی و یک ضمیمه است. قسمت نخست حاوی شرح وقایع ۱۳ سال آخر پادشاهی همایون از سال ۹۴۹ ق / ۱۵۴۲ م [سال تولد

اکبر شاه] تا سال ۹۶۲ ق / ۱۵۵۵ م [سال وفات همایون] است. بخش دوم که حکم ضمیمه کتاب را دارد شامل وقایع عهد اکبر شاه تا سال ۹۹۹ ق است. قسمت مهم کتاب یعنی بخشی که به شرح حوادث سال‌های آخر پادشاهی همایون می‌پردازد مشتمل بر چهار فصل است: فصل اول: گزارش سفر پادشاه از بهکر به طرف خراسان و عراق و زیارت امام رضا در مشهد و حوادث گوناگون این سفر و شرح اسامی کسانی که به حضور همایون رسیدند. فصل دوم: در بیان رویدادهای سال ۹۵۳ ق / ۱۵۴۶ م، آمدن میرسید علی و ملا عبدالصمد شیرین قلم و چند تن دیگر از دانشمندان و صاحبان کمال به دربار همایون، ورود میرزا کامران به ملازمت همایون و شرح سفر همایون از کابل به بلخ. فصل سوم: شرح سفر میرزا کامران و میرزا عسکری از کولاب، طغیان کامران علیه همایون و سرانجام تسلیم وی و آمدن نزد همایون شاه. فصل چهارم: در فتح هندوستان و نام ملازمان همایون و اکبر. بخش دوم یا ضمیمه این کتاب متضمن اطلاعات ارزنده‌ای در باب حوادث سال‌های نخست پادشاهی اکبر از روزگار بر تخت نشستن در سال ۹۶۳ ق / ۱۵۵۶ م تا سال سی و پنجم جلوس اوست.

نکته گفتنی در باب ارزش ادبی و شیوه نگارش کتاب این است که بایزید بیات نه تنها در زمره دانشمندان و اهل دانش نبود بلکه خواندن و نوشتن معمولی هم نمی‌دانست و گفته‌های او را کاتب ابوالفضل با سبک خاصی به رشته نگارش درآورد و برخی عبارت‌پردازی عالمانه در آن به کار برد که قطعاً خود بایزید از درک آن عاجز بود. اینها را باید به حساب تصرّفات و دخالت‌های کاتب گذاشت و نه هنرنمایی مؤلف اصلی کتاب. با این همه، تذکره همایون و اکبر در شمار مهم‌ترین و موثق‌ترین کتب تاریخی اوائل عصر تیموریان است و به ویژه آگاهی‌هایی که مؤلف از دوران اخیر پادشاهی همایون به دست می‌دهد با ارزش و در زمره منابع دست اول این عهد است. مؤلف این وقایع را به چشم دیده و یا در آنها شرکت داشته، از این رو نه تنها ابوالفضل در اکبرنامه از اطلاعات مندرج در این اثر سود بسیار برده بلکه اکثر مورخان پس از او که در باب این عهد به تفحص پرداخته‌اند همواره این اثر را به عنوان یکی از منابع اصلی زیر دست داشته‌اند.

از تذکره همایون و اکبر پس از تألیف آن نه دست نویس تهیه شده، اما امروزه تنها یک نسخه آن موجود است. این نسخه در کتابخانه ایندیا آفیس [دیوان هند] نگهداری می‌شود.

تذکره همایون و اکبر را نخستین بار در سال ۱۲۷۰ ق / ۱۸۵۴ م خاورشناس معروف انگلیس «ارسکین» معرفی و متن کامل آن را به زبان انگلیس ترجمه کرد، نسخه ترجمه او در کتابخانه موزه بریتانیا محفوظ است اما تاکنون به چاپ نرسیده است.

این کتاب را دانشمند هندی محمد هدایت حسین بر اساس نسخه ایندیا آفیس تصحیح و در سال ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م از سوی انجمن آسیایی بنگال در کلکته به چاپ رساند. مصحح با آنکه بیش از یک نسخه خطی در اختیار نداشته مع هذا در تصحیح رنج زیاد برده و مطالب و مندرجات کتاب را با اکبرنامه و برخی کتب تاریخی مهم آن دوران سنجیده و مقابله کرده و برخی تفاوت‌ها را در حواشی متذکر شده است. چاپ مذکور دارای فهرس متعدد و مقدمه‌ای به زبان انگلیسی به قلم مصحح کتاب است که در انتهای اثر درج شده است. این کتاب را در سال ۱۳۸۲ ش، انتشارات اساطیر در تهران تجدید چاپ کرده است.

پی‌نوشتها

۱. اکبرنامه، ص ۹.
۲. مقدمه تذکره همایون و اکبر، صص ۱ و ۲.